

[çeviri makale]

Oryantalistlerin Kur'an Üzerine İddiaları -Eleştirel Bir Çalışma-

Hafsa Nasreen

Çev. Ozat Shamshiyev

yüksek lisans öğrencisi,
erciyes üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü

ERUIFD

[2013 / 1, SAYI: 16, SAYFA: 109-125]

Oryantalistlerin Kur'an Üzerine İddiaları¹

Giriş:

Batılı araştırmacılar Kur'an'la ilgili çalışmalara karşı derin bir merak sahibidirler. Sayıları artmakta olan oryantalistler grubu, kitaplar yayınlamakta, çeşitli konferanslar düzenleyip Kur'an'ın tamamen insan kaynaklı bir kitap olduğunu ispat etme amacıyla birtakım raporlar sunmaktadırlar. Batılı bilim adamları tarafından Kur'an Araştırmaları'nda otoriter kimse kabul edilen Ameriko-Avusturyalı oryantalist Arthur Jeffrey² şöyle der:

"Yahudilerin Eski Ahit'i dâhil olmak üzere hiçbir toplumun kutsal yazısı, kendi toplumunun yaşamı üzerinde, Kur'an'ın İslam üzerindeki etkisi kadar etkili olamamıştır."³

"İslam'a Giriş" adlı eserinde Richard C. Martin⁴, "Kur'an Müslümanlar için çok önemli olduğuna göre, eğer biz Müslümanlara meydan okumak istiyorsak ve İslam'la mücadele etmek istiyorsak, O'nu çok dikkatli okumalıyız." der.⁵ Bodley⁶, "Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber(s.a.v.)'in aklını okumak için en temel araçtır" tezini ileri sürer.⁷ Dr. Fazlurrahman ise, Batılıların Kur'an üzerine yaptıkları çalışmalar hakkında, üzümlere şunları ifade eder:

¹ Bu makale, Pencap(Lahor) Üniversitesi Urdu İslam Ansiklopedisi Bölümü'nde Baş Editörlük görevi yapan ve öğretim görevlisi olan Dr. Hafsa Nasreen tarafından İngiliz lisansıyla yazılmıştır. Çalışma, 2013 yılının Mart ayında, Qurtuba University of Science and Information Technology'nin "The Dialogue Quarterly Research Journal" adlı dergisinin 8. sayısının 1. bölümünde yayınlanmıştır. Çalışma, oryantalistlerin saldırılarına karşı son derece tutarlı anti-eleştirel cevaplar ortaya koymamışsa da, birtakım tutarsızlıklar içermekle beraber, bir deneme olarak bu alanda yapılan çalışmalar için güzel bir örnek teşkil edebilir. (çev.)

² Avustralya asıllı olan Jeffery Arthur(1893-1959), Amerikalı şarkiyatçı ve Kur'an ilimleri uzmanıdır. Jeffery, filolojik metin çalışmalarına yönelik şarkiyatçılardan olup daha çok Kur'an metni ve onun mushaf haline getirilişi hakkında araştırmalar yapmıştır. Özellikle diğer dinlerin mukaddes kitaplarından farklı olarak Kur'an-ı Kerim'in İslam'daki merkezi konumunu farkedip(The Qur'an as Scripture) dindar hıristiyan kişiliğinin de etkisi altında, metin tenkidi çalışmalarıyla mevcut mushafın otoritesini zayıflatma arayışlarına girişmiştir. Fatiha'nın Kur'an'dan olmadığını iddia eden Jeffery, Kur'an metninde diğer kutsal kitaplarda olduğu gibi sonradan meydana gelen değişikliklerin olduğunu göstermek için büyük çaba harcamıştır.(çev.)

³ Arthur Jeffery, *The Quran As Scripture*, R.F. Moore Co, New York 1952, s.5

⁴ Amerika asıllı günümüz oryantalistlerinden olan Richard C. Martin, Emory Üniversitesi'nin emekli profesörlerindedir. Bütün araştırmaları ağırlıklı olarak şu üç konu etrafında dönmektedir: İslami Araştırmalar, Karşılaştırmalı Dinler, Din ve Çatışma. Araştırmacının bu konularla ilgili onlarca kitap ve makale çalışmaları bulunmaktadır. Onun başyapıtı denilebilecek başlıca eserleri şunlardır: "Defenders of Reason in Islam", "Rethinking Islamic Studies" ve "Islamism".(çev.)

⁵ Richard C. Martin, *İslam: a Cultural Perspective*, Prentice Hall, New Jersey 1982, s. 6

⁶ Ronald Victor Courtenay Bodley(1892-1970), İngiliz subayı, yazar ve muhabirdir. 1892'de Paris'te dünyaya gelen Bodley, Sir Thomas Bodley'in torunlarından ve aynı zamanda Gertrude Bell'in kuzenidir. Daha çok askeri ve diplomatik şahsiyeti ön plana çıkan Bodley, siyasi, tarihi, dini ve felsefi konularla ilgili birçok eser kaleme almıştır. Onlardan İslam'la ilgili olanı ve yazarın oryantal fikirlerini sergilediği temel eser Hz. Muhammed(s.a.v)'in hayatını ele alan "The Messenger" adlı kitabıdır.(çev.)

⁷ R.V.C. Bodley, *The Messenger*, 2.baskı, Orientalia, Lahor 1954, s. 98.

"Ne yazık ki, Kur'an'ın Hıristiyan ve Yahudi olan cetlerinin Kur'an'a karşı muamelesi(bakış açıları), Kur'an'ı Yahudiliğin(veya Hıristiyanlığın) bir yansımasından ibaretmiş gibi ve Muhammed(s.a.v.)'i de bir Yahudi(veya Hıristiyan) müridiymiş gibi göstermeyi arzulayan söz konusu iki dinin, sonradan gelen müntesipleri tarafından çoğunlukla yanlış tasvir edilmiştir."⁸

Böylece onlar(müsteşrikler), Kur'an ilimleri konusunda derinlemesine araştırmalar yapıp neticede birçok itirazlar/tenkitler yöneltmişlerdir. Söz konusu tenkitler ve onlara karşı eleştirel çalışmanın kısa özeti aşağıda verilmiştir:

Kur'an'ın Cem' Edilmesi [İddialar]

Hemen hemen bütün oryantalistler, Hz. Peygamber(s.a.v.)'in vahiy alışının sadece kavli olduğu görüşündedirler. O(s.a.v.), aldığı vahiyleri kitap şeklinde yazmayı hiç düşünmemiştir.⁹ Kur'an'ın kayda geçirilmesini ne emretmiştir ne de kendisi O'nu yazılı halde korumayı başarabilmiştir. Ashab-ı Kiram'dan bazıları, Hz. Peygamber'den aldıkları materyalleri kullanarak kişisel mushaf oluşturmuşlardır.¹⁰ Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in vefatından çok daha sonra bir araya getirilmiştir.¹¹ Hz. Muhammed hayattayken ayetler hurma yapraklarına, taşlara ve bulunan her türlü malzemeye yazılmıştır. Kur'an ayetlerinin cem'i, ikinci halife Hz. Ömer zamanında tamamlanmış, Kur'an'ın günümüzdeki tasdik edilmiş asıl versiyonu ise ancak Hz. Osman döneminde yapılmıştır.¹² Neredeyse bütün müsteşrikler bu görüşü paylaşıyorlar.

Jeffery, Kur'an'ın en son halinin oluşturulması esnasında Osman(r.a)'ın muhtelif bölümleri mushafa almadığını ve siyasi emellerden hareketle bazı bilgileri Kur'an'a derc ettiğini iddia eder. Oryantalistlere göre şu an bizim elimizde bulunan Mushaf, Zeyd(r.a) tarafından derlenen metin değildir; zamanın ilerlemesiyle metin üzerinde birtakım tahrifatlar meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra müstensihlerce(ana mushafı istinsah edip çoğaltanlar) yapılan birçok hatalara rastlayabiliyoruz. Örneğin James A. Bellamy¹³, "Kur'an Metnine Yapılması

⁸ Fazlurrahman, *Major Themes of The Quran*, Chicago Üniversitesi Yayınları, Chicago 2009.

⁹ Richard C. Martin(ed), *Approaches to Islam in religious Studies*, Arizona Üniversitesi Yayınları, Arizona 1985

¹⁰ John Tackle, *The Faith of Islam*, New Delhi 1980, s. 110

¹¹ James Kritzeck, *Anthology of Islamic Literature*, 1. baskı, New York 1966, s. 33; Yeni Britannica Ansiklopedisi'nin "Koran" maddesi; Alfred Guillaume, *Islam*, Hayat, Beyrut 1978, s.56; T.P. Hughes, *Notes on Mammedanism*, London 1975, s.13

¹² John L. Esposito, *Islam The Straight Path*, Oxford Üniversitesi Yayınları, London 1988, s.20; Gaston Wiet, *History of Mankind*, C.3, Unesco, New York 1975, s.542; Julie Scott and Paul Starkey, "Quran", *Arap Literatürü Ansiklopedisi*; R.V.C. Bodley, *The Messenger*, s.198; Clement Haurt, *A History of Arabic Literature*, Good Word Yay., London 2011, s.s. 34-40; Kenneth Crag, *The House of Islam*, 3. baskı, New York 1988, s.85; G.E. Von Grunebaum, *Islam*, Routledge and Kegan Paul Yay., London 1955, s.81; Seigmund Fraenkel, "Koran", *The Jewish Encyclopedia*.

¹³ James A-Bellamy, Michigan Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü'nden, Arap Edebiyatı profesörü olarak 1995 senesinde emekli oldu. Klasik Arap dili, edebiyatı ve kültürü sahasında uzman olan Bellamy, özellikle linguistik çalışmalarıyla göze çarpmaktadır. Amerika'da ve özellikle Michigan Üniversitesi'nde, klasik Arapça ile ilgili herhangi bir sorun veya soru hasıl olduğunda,

Önerilen Düzeltmeler" adlı çalışmasında bu hipotezin örneklerinden bir örnek olarak el-Enbiya suresinin 98. ayetinde geçen "hasab" kelimesinin müstensihlerin yanlış olduğunu belirtir. James'e göre kelimenin orijinali "hatab" olmalıdır.¹⁴ O ayrıca, "ümmeh", "ebben", "siccil, hattah", "surhunna", "seb'un mine'l-mesani", "temenne", "illa emaniyye", "sıbğa't-Allah", "ashabu'l-A'raf" kelime ve terkiplerinin de müstensihler tarafından yanlış kaydedildiğini ifade eder.¹⁵

I. Sağlam Kaynaklar Işığında Kur'an'ın Cem' Edilişi Konusu

[Oryantalistlere Cevap]

Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'(s.a.v)'in sağlığında cem' edilmiştir. Kur'an'ın cem' edilmesinin kısa tarihi müteakip satırlarda ele alınmaktadır:

a) Hz. Muhammed (s.a.v.) Döneminde Kur'an Ayetlerinin Bir Araya Getirilmesi

el-Furkan suresinin 5. ayet-i kerimesinde Allah Subhanahu ve Te'ala şöyle buyurur: *"Onlar(kafirler): 'Kur'an evvelkilerin masallarıdır; başkalarına yazdırıp sabah akşam kendisine okunmaktadır' derler"*¹⁶

el-Furkan, mekkî bir suredir. Ayette geçen *"başkalarına yazdırıp"* ibaresi, daha evveleminde Cem'u'l-Kur'an'ın yazılı olarak başlamış olduğunu yeterli ve apaçık bir delildir. Yukarıdaki ayette geçtiği üzere bu, Hz. Muhammed(s.a.v)'in muasırları tarafından da kabul edilen bir gerçektir. Binaenaleyh Hz. Peygamber'in, o dönemde bulunan malzemeleri kullanmak suretiyle vahyi yazmakla mükellef olan kâtiplerinin olduğu, hiçbir şek ve şüpheye mahal bırakmayacak derecede aşikârdır.¹⁷ O(s.a.v), her ne zaman kendisine bir ayet veya ayetler indirilirse, hemen ardından kâtiplerinden birine, vahyi yazmasını ve surelerin içinde belirli bir yere koymasını emrederdi.¹⁸ Birçok rivayet, inzal buyrulmuş her bir ayetin anında kayda geçirildiğini, önceden takdir edilmiş yerine yerleştirilip sağlam bir yerde korunduğunu gösteren bu olguyu destekler mahiyettedir.¹⁹

Bazı kâtipler, her daim vahiy yazmakla görevlendirilip küttâbu'l-vahiy arasında anıldığı gibi bazıları da, sadece ihtiyaç duyulduğu zamanlarda bu işi yapmakla vazifelendirilmişlerdir.²⁰ Bilim adamları, kaynaklardan hareketle vahiy

müracaat edilecek ilk kişi olan Bellamy, dil konusunda, gönüllüler için birçok kurs, ders ve konferans düzenlemiştir.(çev.)]

¹⁴ James A-Bellamy, "Some Proposed Emendations to the Text of Koran", *What The Koran Really Says*, (ed. İbn Varrak), New York 1999, s.489

¹⁵ Aynı yerde aynı eserde, s.s. 491-505

¹⁶ Furkan 25/5

¹⁷ Buhari'nin rivayet ettiğine göre, 'uşub: palmye sapsarı, lihaf: ince beyaz taşlar, elvah: ahşap, aktaf: kürek kemikleri demektir.

¹⁸ el-Begavi Muhammed Hüseyin b. Mes'ud, *Şerhu's-Sunne*, (nşr: Zühayir eş-Şaviş), el-Mekteb el-İslami, 2. baskı, C. 4, Beyrut 1997, s. 522.

¹⁹ Örneğin, Buhari, "el-Camiu's-Sahih", *Mevsu'u'l-Kutubi's-Sitte*, Daru's-Selam Yay., Riyad 2000, s. 433.

²⁰ el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, C. 9, 6

kâtiplerinin sayısına ulaşmaya çalışmışlardır. İbn-i Kesir kâtiplerin sayısını 22²¹ olarak belirtirken, genel kabule göre ketebetü'l-vahiy sayısı 40'a kadar ulaşmaktadır. Daha sonra katibu'n-nebî ve katibu'l-vahiy²² olarak tanınan en meşhur kâtipler şunlardır: Hz. Osman, Hz. Ali, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit(r.a).²³

Buhari, Berra'nın rivayetiyle nakleder: "'lâ yestavi'l-ka'idûn..' ayet-i celilesi nazil olmuştu ki, Hz. Peygamber: 'Bana Zeyd'i çağırın, yanında tahta, hokka ve kürekkemiği getirsin(ya da kürekkemiği ve hokka)' dedi. Sonra: ' Yaz Zeyd, lâ yestavî..' dedi." ²⁴ Bu olayda üzerine vahyin yazıldığı malzemenin, Hz. Muhammed'in evinde saklandığı da kayıtlarda geçmektedir.²⁵

Rasulullah(s.a.v), Kur'an ayetlerinin kendi sözleriyle(hadislerle) karışmasını önlemek amacıyla, Ashab-ı Kiram'a Kur'an dışında hiçbir şeyi yazmamalarını, yazarlar olsa da silmelerini emretmiştir.²⁶

Böylece Allah katından indirilen vahiylerin tamamı, yavaş yavaş muhafaza edilmiş, önceden takdir edilen sıralamaya göre yazılmış ve Hz. Peygamber'in evinde korunmuştur.²⁷

Allah Elçisi (s.a.v), Kur'an'ı ezberletmenin yanında, kimi sahabelerin özel mushaf (bölüm/parçalar halinde) edinmelerine de müsaade etmiştir. ²⁸ Başka birçok insana Kur'an öğretmekle ün saldıkları söylenen en meşhur sahabe-i kiram şunlardır: Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Übey b. Ka'b, Hz. Ebu Derda, Hz. Zeyd b. Sabit, Hz. Abdullah b. Mes'ud, Hz. Ebu Musa el-Eş'ari, Hz. Salim(Huzeyfe'nin mevlası) ve Hz. Muaz b. Cebel(r.a).²⁹ Böylece Kur'an-ı Azim, sahabenin çoğunluğunca ezberlenmiş ve günümüze ulaştığı şekliyle bütün ayetleri yazılmıştır (yani aynı ayetler aynı sıralamayla kayıt altına alınmıştır).³⁰

Artık, Kur'an'ın tamamıyla Hz. Peygamber(s.a.v) döneminde yazıldığı gerçeği ortaya konduğuna göre, Kur'an sadece yazılı biçimde değil aynı zamanda şifahi olarak da sapasağlam korunmuştur, diyebiliriz. Dr. Hamidullah şöyle der:

"İnen ayetleri ashabına yazdırdıktan sonra hemen bellemelerini ve iki vakit namazda günübirlik tekrar etmelerini buyurmak, Hz. Muhammed'in âdetlerindendi. O zaman, sadece iki vakit namaz zorunluluğu vardı. İnsanların günde beş vakit namazla mükellef tutulup günde beş defa namazdayken Kur'an ayetlerini okumaları, mirac hadisesi sonrasında gerçekleşmiştir. Şüphesiz ki,

²¹ İbn Kesir Ebu'l-Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 3, 5. bölüm, s.s. 339-355.

²² İbn Kesir Ebu'l-Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 3, 5. bölüm, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s.s. 340-341.

²³ el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, C. 9, 16-18.

²⁴ Buhari, "el-Cami", 433.

²⁵ Celaleddin Abdurrahman es-Suyuti b. Ebi Bekr, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, C. 1, s. 144.

²⁶ Ebu Ya'la Ahmed b. Ali, *Müsnedü Ebu Ya'la*, 289.

²⁷ el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, C. 9, 10.

²⁸ İbn Ebi Davud, *Kitabu'l-Mesahif*, Matba'atu'r-Rahmaniyye, Mısır 1936, s. 252.

²⁹ Buhari, "el-Cami", 433.

³⁰ Ahmet Kemal Adil, *Ulumu'l-Kur'an*, 3. baskı, Daru'l-İrşad, Beyrut 1968, s. 37.

*kutsal yazıların(yani Kur'an) yazıya geçirilmesinin yanı sıra onları ezberlemeyi de emreden ilk kişi Hz. Muhammed(s.a.v)'tir."*³¹

Oryantalistlerin, "Muhammed'in, ayetleri bir kitap haline getirmek veya vahiyleri korumakla ilgili hiçbir fikri yoktu" iddiaları tamamen asılsızdır. Yukarıda zikri geçen ayet bunu apaçık bir şekilde göstermektedir: "*başkalarına yazdırmaktadır ki, sabah akşam kendisine okunsun*"

Ayetten de anlaşılacağı üzere, kâtipler tarafından yazılan şeylerin, Hz. Muhammed'e okunduğuna dair herhangi bir şüphe yoktur. "*Hz. Peygamber(s.a.v), Kuran ayetlerinin düşman topraklarına götürülmesini yasakladı...*" hadis-i şerifi de bu gerçeği teyit etmektedir.³²

Bazı tarihi deliller, Kur'an-ı Kerim'in yazılı halinin gerçekten bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Mesela, Hz. Ömer(r.a)'in ihtida olayı gösteriyor ki, Hicretten önce Mekke'de, daha ilk senelerde vahiy parçalarının yazılı olduğu Kur'an pasajları bulunmuştur.³³ Bir başka rivayet bize, Medine ehli, İslam'ı öğrenmek üzere Mekke'ye geldiklerinde, okuyup öğrenmeleri için kendilerine muayyen surelerin yazılı bulunduğu Kur'an parçalarının sunulduğunu bildirmektedir.³⁴ Buna ilaveten Hz. Muhammed(s.a.v)'in, veda haccında son hutbesini verirken şöyle dediği kaydedilir: "*Ben kendimden sonra size, iki şey bıraktım ki, eğer siz onlara sımsıkı sarılırsanız asla hataya düşmezsiniz. Onlar: Allah'ın mübîn Kitabı³⁵ ve Elçisi(s.a.v)'nin Sünneti'dir.*"³⁶

Bu söz, yazılı bir vesikanın olduğuna işaret etmektedir ki buna göre, müsteşriklerin "Kur'an yazılı halde korunamamış ve Hz. Muhammed'in vefatından ancak 50 sene sonra yazılmıştır" gibi iddiaları mesnetsizdir. Enteresandır ki, Batı dünyasının en şöhretli oryantalisti William Muir³⁷, meslektaşlarının aksine,

³¹ Dr. Muhammed Hamidullah, *The Emergence of İslam*, (ter: Efdal İkbâl), 1. baskı, Islamic Research Institution, İslamabad 1993, s. 12.

³² İbn Ebi Şeybe Ebu Bekr Abdurrezzak, *el-Musannef*, 2. baskı, C. 3, el-Mekteb el-İslami, Beyrut 1983, s. 212.

³³ Detaylı bilgi için İslam Tarihi ve Siyer kitaplarına bakınız.

³⁴ Dr. Hamidullah, *Hemmam b. Münebbih Sahifesi*, 64.

³⁵ Söz konusu hadis sahih niteliklidir. Ne var ki bu rivayetten hareketle, Kur'an'ın, ashaba, yazılı olarak miras bırakıldığı sonucunu çıkarmak pek tutarlı görünmemektedir(çev.)

³⁶ Buhari, "el-Cami", 435.

³⁷ Muir, Sir William(1819-1905), İskoç asıllı İngiliz şarkiyatçısı ve İslam tarihçisidir. Diplomatik görevlerle uzun bir müddet Hindistan'da bulunmuştur. Asıl uzmanlık alanı, ağabeyi John Muir gibi Sanskrit dili ve edebiyatı olan, onunla birlikte Edinburgh Üniversitesi'nde bu dalın kürsüsünü kuran ve Kraliçe Victoria'nın Hintçe öğrenmesine yardımcı olan William Muir, kendini daha çok Arap ve İslam araştırmalarına vermiş ve asıl ününü bu alanda kazanmıştır. Ancak eserlerinden, onun bu alana yönelmesindeki asıl sebebin ilim tutkusundan çok gerek üst düzeylerde görev yaptığı İngiliz sömürge idaresinin politikasına, gerekse dindar kişiliğiyle aktif biçimde katıldığı misyonerlik faaliyetlerine destek sağlamak, bu arada özellikle Kur'an'ın ve tefsir kaynaklarının gerçekte Hıristiyan vahyini teyit ettiğini ispatlamak, İslam'ı ve peygamberini, ilmi tarafsızlıktan uzak yıkıcı eleştirileriyle yıpratmak olduğu anlaşılmaktadır(çev.)

Kur'an-ı Kerim'in daha Hz. Muhammed(s.a.v)'in ahdinde yazılıp kayıt altına alınmış olduğunu ifade eder.³⁸

b) Hz. Ebu Bekir Devrinde Kur'an'ın Derlenmesi

Ashab ve onların izinden gelenler, Kur'an'ı ezberlemiş olmalarına itimat ettiler. Üstelik onların bazılarında şahsi mushaflar mevcuttu. Her ne kadar Kur'an Hz. Muhammed zamanında tamamlanmış olsa da, ayetler bir kitap haline getirilmemişti. İnsanların kendilerine ait Kur'an nüshaları vardı ve onlar bu konuda hiçbir problemle karşılaşmadılar. Bi'ru-Maune çarpışmasında 40 veya belki de 70 tane Kur'an hafızı kılıçtan geçirilince ve daha sonra H.12 senesinde hafızlardan 70 kişi, Müseyleme'ye karşı yapılan Yemame savaşında³⁹ şehit düşünce Hz. Ömer, Kur'an'dan bazı kayıtlı kısımların kaybolması ve Kur'an'ı hıfzedenlerin azalmasından dolayı, Kur'an'ın tamamının kaybolacağı endişesiyle bir önlem olarak ayetlerin tek bir kitap haline getirilmesi gerektiği teklifiyle Hz. Ebu Bekir'e geldi.⁴⁰ Hz. Ebu Bekir, başta tereddüt etti fakat meseleyi iyice düşündükten sonra Hz. Ömer'in teklifini tasvip etti ve Zeyd b. Sabit'i çağırttı. Çünkü o, Hz. Muhammed(s.a.v)'in en tanınmış katiplerindendi ve üstelik hafızdı. Ayrıca Zeyd(r.a), Hz. Peygamber'in Cebrail'(a.s)'in huzurunda Kur'an'ı tilavet etmesinden(arza-i ahîre) sonra Hz. Muhammed ile birlikte kendi mushafını kontrol etmiştir; o, Kur'an yazma konusunda çok becerikli bir sahabe idi.⁴¹ Buhari, söz konusu cem' olayının seyrini şöyle aktarır:

Zeyd(r.a) bu görevi üstlenme konusunda tereddütlüydü, çünkü Hz. Peygamber'in kendisine emretmediği bir şeyi yapamayacağını hissediyordu. Nihayet Hz. Ebu Bekir kendisini ikna ettikten sonra Zeyd(r.a), Hz. Muhammed(s.a.v)'in kayıtları ile Medine'deki hafızların ezberleyip kayıt altına aldıkları ayetleri karşılaştırmak suretiyle işe koyuldu. Neticede o, ayetlerin tamamını ihtiva eden bir kitap yazdı ve bu mushafı Hz. Ebu Bekir'e takdim etti.

Mushaf, hayatının sonuna kadar Hz. Ebu Bekir'in yanında, onun vefatından sonra Hz. Ömer'in elinde kaldı. Hz. Ömer'in hakkına kavuşmasından sonra onun hafız olan kızı ve aynı zamanda Hz. Muhammed'in eşi Hz. Hafsa tarafından vesayeten himaye edildi.⁴² Mushafın Hafsa bint-i Ömer'e geçme sebebi, Hz. Ömer'in 3. halifenin tayininden önce irtihal etmiş olmasıdır.⁴³

O sıralarda Kurra(okuyanlar) arasında Kur'an'ın okunuşu ile ilgili niza' ve münakaşalar baş gösterdi. Zira sahabeden bazıları ve onların tabileri, gönderildikleri şehirlerde, bazı yönlerden değişik kıraat versiyonlarıyla Kur'an

³⁸ William Muir, *The Life of Muhammad*, Edinburgh 1923, önsöz.

³⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, C. 1, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi Yayinevi, Beyrut 1952, s. 30.

⁴⁰ Muhammed Muhammed b. Vakidi, *Megazi*, C. 1, Matba'atu'l-Cami'a, Oxford 1966, s. 23; Buhari, *el-Cami'*, 431.

⁴¹ el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, C. 9, 20.

⁴² Buhari, *el-Cami'*, 433.

⁴³ el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, C. 9, 10-16.

okumayı öğretiyorlardı. Üstelik Ashab-ı Kiram, Kur'an'ı kendilerine müsaade edilen yedi harf üzere tilavet ediyorlardı.

c) Hz. Osman Döneminde Kur'an-ı Celil'in İstinsah Edilmesi

Hz. Osman dönemine gelindiğinde Kur'an'ın okunuşu ile ilgili tartışmalar o kadar kızışmıştı ki, taraflar birbirini tekfir bile ediyorlardı. Hz. Osman'a, Müslümanlar arasındaki kargaşa ve tefrikayı önlemek adına acil harekete geçmesi gerektiğine dair şikâyetler geliyordu. Kıraat konusundaki anlaşmazlıklar, Medine, Kufe, Basra, Şam gibi şehirlerde ve askeri kamplarda(ecnad) yaşanıyordu. Örneğin, Huzeyfe b. el-Yeman, Azerbaycan ve Ermenistan fuhatı sırasında o bölgede bulunurken Müslümanlar arasındaki bu tür münakaşalara şahit oldu. Bu durum karşısında çok üzölen Huzeyfe, Medine'ye gidip Hz. Osman'a, Müslümanları tek bir mushaf üzere birleştirmesini önermek için acele etti. O Hz. Osman(r.a)'a şöyle hitap etti: *"Ey Mü'minlerin Emiri! Hristiyanlar'ın ve Yahudiler'in kitapları konusunda ayrılığa düştükleri gibi, bu ümmeti de, aynı konuda ayrılığa düşmekten koru."*⁴⁴

Bilahare Hz. Osman, Ensar ve Muhacirun'u istişare yapmak üzere bir araya topladı. Herkes onu destekledi ve Müslümanları tek mushaf üzere okutması için teşvikte bulundu.⁴⁵ Buhari, bunun akabinde gelen olayları şu şekilde aktarır:

*"Hz. Osman, Hafsa(r.a)'ya 'Bize mushafı gönder ki, Kur'an'a dair tüm materyalleri eksiksiz bir şekilde bir araya getirelim sonra onu sana tekrar gönderelim' diye bir mesaj gönderdi. Hz.Hafsa mushafı Hz. Osman'a gönderdi. Hz. Osman da Zeyd. b. Sabit, Abdullah b. Zübeyr, Said b. 'As ve Abdurrahman b. Haris b. Hişam(r.a)'a, ana mushafı mükemmel bir şekilde istinsah etmelerini emretti. Hz. Osman bu heyet içinde Kureyşli olanlara: 'Eğer Kur'an'ın herhangi bir yerinde Zeyd b. Sabit ile ihtilafa düşerseniz Kureyş lehçesine göre yazınız, çünkü Kur'an onların lisanıyla indirilmiştir.' dedi. Heyettekiler Hz. Osman'ın talimatına uydular. Mushaflar çoğaltılıp istinsah sona erince, Hz. Osman(r.a), orijinal mushafı Hz. Hafsa'ya iade etti ve her bir Müslüman beldesine birer mushaf göndererek Kur'anla ilgili her türlü malzemenin ve bütün yazılı pasajların yakılmasını emretti."*⁴⁶

Hz. Ali dâhil bütün sahabeler, ulema ve yönetici kişiler, Hz. Osman'ın görüşünü kabul edip bu kararını onayladılar. Hz. Ali'nin şöyle dediği rivayet edilir:

*"...o ashabın görüş ve rızasını almadan hiçbir şey yapmadı. Dahası, [çev: eğer ben Hz. Osman'ın konumunda olsaydım aynı şeyi yapacaktım.]"*⁴⁷

Hz.Ali'nin, Hz.Osman'a karşı çıkıp itiraz edenlerin üstüne gittiği ve onlara "Osman sadece indirilen vahiylerin en son halinden farklı olan mushafları yakıp üzerine ittifak edilen mushafı korudu" dediği kaydedilir. Nitekim İbn Mes'ud hariç Müslümanların geneli, Hz. Osman'ın bu faaliyetini takdirle karşılayıp oybirliğiyle kabul etmişlerdir. Çünkü Osman(r.a), bütün nüshaları tek bir mushafta toplamış,

⁴⁴ Buhari, el-Cami', 433.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, C. 1, s. 111.

⁴⁶ Buhari, el-Cami', 433.

⁴⁷ Buhari, el-Cami', 433.

nesh edilmiş ve iptal edilmiş ayetleri ayıklamış ve ana metne derc edilmiş olan bütün tefsiri ifadeleri ve ahad kıraatleri ortadan kaldırmıştır.⁴⁸

Hız. Osman'ın bu yaptıklarından dolayı yalnızca İbn Mes'ud(r.a)'un kızdığı ifade edilir. Hatta o, hususî mushafını yakılmak üzere Hız. Osman'a vermeyi reddetmiş ve kendi öğrencilerine de aynı şeyi yaptırtmıştır.⁴⁹ Onun böyle bir tavır sergilemesinin bazı sebepleri âlimler tarafından şöyle dile getirilmiştir:

*"Kur'anın istinsahı için oluşturulan komisyona davet edilmemesi, İbn Mes'ud'un gözardı edilmişlik hissine kapılmasına sebep olmuş ve çok da ağrına gitmiştir. Rivayetlere göre İbn Mes'ud'un 'Zeyd daha çocuklarla oynayan genç iken Hız. Muhammed(s.a.v) bana yetmiş sure öğretmişti' dediği söylenir."*⁵⁰

Hız. Osman'ın neden İbn Mes'ud'u komisyona dâhil etmediği konusunu ele alan el-Askalanî'ye göre, Hız. Osman apar topar komisyon üyelerini tayin ettiği sırada İbn Mes'ud Medine'de değil de Kufe'deydi. Üstelik Osman(r.a), Ebu Bekir(r.a)'in emriyle cem' edilen sayfaları bir mushafta toplamaktan başka bir şey yapmamıştı. Ayrıca Zeyd b. Sabit, Hız. Ebu Bekir ve Hız. Osman dönemlerinde cem' ve istinsah olaylarında kâtip olma ayrıcalığına sahipti.⁵¹

Tarihi referanslar, Müslümanların genel fikirbirliği (icma) ile ashabın itimat duygusunun, Osman Mushafı'nı tasdik ettiği gerçeğini teyit eder. Ashab-ı Kiram, kendilerine özgü kıraatlerle Kur'an'ı okumaya devam ettiler. Ashabın kıraatleri ile ilgili yazılan tefsir ve diğer kitaplardaki bütün malumatlar, ya tefsir mahiyetindeki açıklayıcı değerlerine binaen ya da İslam Tarihi'nin en büyük ve en saygın şahsiyetlerine atfedilmiş olmalarından dolayı ilmî bir miras olarak saklanmıştır. Bütün sahabilerin er ya da geç Hız. Osman'ın Mushafını tasdik ettikleri aşikârdır. Buna göre, Osman Mushafının çelişkileri veya mesnetsizliğiyle ile tüm iddialar, oryantalistlerin kurgularından ibarettir. O halde müsteşrikler, sözde araştırmalarının delili olarak ileri sürebilecekleri hiçbir güvenilir bilgi sahibi değildirler.

II. Surelerin Tertibi [Oryantalistlere Cevap]

Oryantalistler daha da ileri giderek şöyle bir iddiada bulunurlar: *"Kur'an, Muhammed(s.a.v)'in dünyadan göç etmesinden sonra yazıldığına göre cem'u'l-Kur'an, Zeyd b. Sabit tarafından, kronolojik sıralamaya riayet edilmeksizin meydana getirilen uydurma bir faaliyettir. Genel olarak O'nun bölümleri(sureler), başta uzun sureler olmak üzere surelerin uzunluk-kısalığına*

⁴⁸ Suyuti, *el-İtkan*, C. 1, s. 120; Dr. Subhi Salih, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, 86.

⁴⁹ Ebu Muhammed el-Mekki el-Kisi, *el-İbane 'an Meani'l-Kıraat*, 1. baskı, Daru'l-Me'mun et-Turasi'l-Arabi, 1979, s.s. 22-23.

⁵⁰ İbn Hanbel, *el-Müsned*, el-Meymaniyye, C. 2, s. 22; İbn Ebi Davud, *Kitabu'l-Mesahif*, 13; el-Musall, Ahmed b. Ali, *Müsnedü Ebi Ya'la el-Musalli*, C. 5, s.s. 90-92; Ebu Naim, *Hilyetü'l-Evliya*, C. 1, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, Beyrut 1967, s. 669; Ahmed Muhtar Ömer, Abdussalim el-Mükerrem, *Mu'cemu'l-Kıraati'l-Kur'aniyye*, C. 1, İntişarat Usve Yay., İran 1991, s. 37; İbn Hanbel, *Müsned*, C. 1, s. 669, 644; İbn Ebi Davud, *Mukaddimetan fi Ulum'l-Kur'an*, 20.

⁵¹ el-Askalani, *Fethu'l-Bari*, C. 9, 23.

göre tertip edilmiştir."⁵² Nöldeke⁵³, Grimme⁵⁴, Rodwell⁵⁵ ve Bell⁵⁶ gibi kimi müsteşrikler, sureleri kronolojik bakımdan sıralama girişiminde bulunmuşlardır da, ulema, bazı Medenî ayetlerin, Mekke döneminin ilk yıllarında nazil olan surelere dâhil edilmiş olmasından dolayı, tam bir kronolojik tertibin imkânsız olduğu hususunda icma etmişlerdir. Mükemmel bir kronolojik sıralama yapılacaksa da, bu faaliyet, bazı sureler, birtakım ayet gruplarına ayrılmadan mümkün görünmemektedir. Oryantalistlerin iddialarına göre, surelerin doğru bir şekilde sıralanması, Peygamberin kariyerindeki(!) ve buna bağlı olarak onun kitabındaki evrimi(!) anlamada yol gösterici olabilir.⁵⁷

Kur'an surelerinin gerçekte nasıl tertip edildiği meselesine gelecek olursak, bu işi bizzat Hz. Muhammed(s.a.v), vahyin gözetiminde gerçekleştirmiştir.⁵⁸ Vahiylere yazıya dökülmesi esnasında, surelerin tertip edilmesini, O(s.a.v) bizzat kendisi üstlenmiştir.⁵⁹ Bu konuda Zeyd(r.a)'in şöyle dediği nakledilir: "*Biz, Kur'an*

⁵² S. Peters, *Muhammad and the Origins of Islam*, New York Devlet Üniversitesi Yayınları, New York 1994, s.s. 203-205.

⁵³ Theodore Noldeke(1836-1930), Alman şarkiyatçısıdır. Protestan ilahiyatçısı ve şarkiyatçı Heinrich Ewald ve yahudi asıllı dil bilimci Theodor Benfey gibi hocalardan ders aldı. Arapça, İbranice, Türkçe, Sanskritçe, Latince ve Farsça bilen Nöldeke, Edouard Sachau, Carl Brockelmann Friedrich Shwally, Charles James Lyall, C. Snouck-Hurgronje ve Enno Littmann gibi birçok ünlü oryantalist yetiştirmiştir. Kendisi meslektaşlarının çoğu gibi Sami Dilleri ve Ahd-i Atik metin tenkidi alanlarında uzmanlaşmıştır. Kur'an araştırmalarında bunun etkisi görmek mümkündür. Her ne kadar Nöldeke, Kuran, İncil ve Tevrat arasında önemli bir farkın olduğunu bir karşılaştırma yaparak tespit etmiş de bulunduğu fark Kur'an hakkında onu Tevrat ve İncil'le ilgili araştırmalarda ulaşılan sonuçları aramaktan alıkoymamıştır. Yahudilik ve Hıristiyanlık gerek kurucuları ve kuruluş süreçleri gerekse kutsal kitapları itibarıyla belli bir şahıs, zaman ve metinle sınırlı değilken Kur'an, diğer kutsal kitapların aksine bir insan ömrü içinde tamamlanmıştır. Ancak bu tespiti rağmen onun Kur'an'ın toplanması, ayet ve surelerin tertibine dair rivayetlerle ilgili olarak bazı şüpheler oluşturmaya çalıştığı görülmektedir(çev.)

⁵⁴ Hubert Grimme(1864-1942), Alman asıllı İslam araştırmacısı ve Sami dil bilimcisidir. Onun en şöhretli çalışması, İslam'ın gelişinden önceki sosyal ve iktisadi durumları inceleyen ve Hz. Peygamber'i "sosyalist reformer" olarak tanıttığı "Muhammad" adlı eseridir(çev.)

⁵⁵ Rodwell, John Medows(1808-1900), Darwin'in çağdaşı ve arkadaşı olan şarkiyatçı, İngiliz asıllıdır. Onun en büyük başarısı 1861'de bastığı Kur'an'ın İngilizce mealidir ki, herkes bu mealinin en güvenilir meal olduğunu kabul ediyordu(çev.)

⁵⁶ Richard Bell(1876-1952), Kur'an-ı Kerim hakkında mesnetsiz iddialar ileri süren ve Kur'an tercümesiyle tanınan İngiliz(İskoç) oryantalistidir. "The Origin of İslam in Its Christian Environment" ve "The Qur'an Translated, with a critical Re-arrangement of the Suras" adlı iki eseri vardır. Bell'in eserinde Kur'an ile ilgili olarak ileri sürdüğü temel hipotezlerden bazıları şunlardır:

- a) Peygamber Kur'an'ı telif etmekle kalmamış, aynı zamanda ihtiyaçlar gereği zaman zaman onun metninde değişiklikler de yapmıştır
- b) Kur'an vahye değil Hz.Peygamber'e gelen ilham ve iç telkinlere dayanmaktadır.
- c) Kur'an kıssalar konusunda Kiatb-ı Mukaddes'e çok şey borçludur.
- d) Normal vahiy kısa pasajlardan oluşmalıdır. Kur'an'ın ancak kısa pasajları vahiydir...(çev.)

⁵⁷ N.J. Dawood, *The Koran*, 4. baskı, Butler and Tanner LTD, 1974, s. 10.

⁵⁸ el-Lebib es-Said, *el-Mushafu'l-Murattel*, 2. baskı, Daru'l-Mearif, Mısır tarihsiz, s. 37; Abdulmun'im en-Nemr, *İlmü't-Tefsir*, 1. baskı, Daru'l-Kutubi'l-Mısri Neşriyat, Mısır 1984, s. 20.

⁵⁹ Nisaburi Nizamuddin el-Hasan, *Garibu'l-Kur'an ve Regaibu'l-Furkan*, C. 1, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1966, s. 16.

ayetlerini küçük parçalardan temize geçerken Hz. Peygamber bizzat yanımızda bulunurdu"⁶⁰

Hız. Osman der ki: "Hz. Muhammed(s.a.v), son zamanlarda, kendisine vahiy indirildiğinde kâtiplerden birini çağırır ve şöyle buyururdu: *'Bu ayetleri, şunların anlatıldığı sureye yerleştir'*, kendisine bir tek ayet indirildiğinde ise *'bu ayeti de şu mevzuların geçtiği ayete koy'*"

Birtakım başka haberlere baktığımızda, Surelerin doğru/hakiki sıralamasının Ashab-ı Kiram tarafından çok iyi bilindiğini ve onların, bu sıralamaya dokunulmasına asla izin vermediklerini görürüz. Bazı hadisler de, Hz. Muhammed(s.a.v) devrindeki surelerin tertibine dair bilgiler içerir: Ebu Hureyre(r.a)'nin rivayetine göre: *"Resul-i Ekrem(s.a.v), Cuma gününün sabah namazlarında Secde ve İnsan surelerini okurdu."*⁶¹

Ebu Hureyre(r.a)'den gelen bir diğer hadiste: *"Allah Elçisi(s.a.v), sabah namazının iki rekâtında önce Kafîrun sonra İhlas surelerini okurdu"* denmektedir.⁶²

Muhakkak ki surelerin sıralaması ve tertibi, her gün cami ve diğer mekânlarda kılınan namazlarda Kur'an ayetlerinin tilavet edilmesinden dolayı Müslümanlar tarafından çok iyi bilinmekteydi.

Büyük âlimlerin tamamı, Hz. Muhammed(s.a.v) ve onun Ashabı'nın(r.a), Kur'an surelerini namazda veya namaz dışında bilinen sıralamaya göre tilavet ettiklerini söylerler.⁶³

Bir ara Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına gelen heyetten olan Ebu Evs'ten, Hz. Peygamber(s.a.v)'in şöyle dediğine dair bir söz rivayet edilir: *"Kur'an'dan günlük okuduğum kısmı tamamlamadan gelmek istemedim"* Onlar sahabelere, *"Siz, Kur'an'ı okumak üzere bölümlere nasıl ayırıyorsunuz?"* diye sordular. Ashab-ı Kiram bu soruyu şöyle yanıtladılar: *"Biz, Kur'an-ı Kerim'i, üçer, beşer, yedişer, dokuzar, on birer, on üçer sure şeklinde bölümlere ayırırız sonra Mufassallar kısmında ise el-Kaf suresinden mushafın sonuna kadar okuruz."*⁶⁴

Hız. Muhammed(s.a.v), Allah tarafından talimat gelmedikçe bir surenin sona erdiğini bilemezdi. Basmelenin, bir surenin sona erdiğini gösterdiğine dair hadis-i şerif şu şekilde nakledilmektedir: İbn Abbas anlatıyor: *"Hz. Muhammed(s.a.v), 'Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla' ibaresini ihtiva eden bir vahiy gelmedikçe bir surenin sonlandığını bilmezdi. İşte bu şekilde bir vahiy indiği zaman, anlardı ki o sure tamamlanmıştır."*⁶⁵

Kur'an-ı Azîmu's-Şa'n, surelerin düzen ve tertibinin tevkîfi olduğuna ilişkin birtakım kanıtlar ortaya koyar. Örneğin, Allah(c.c) Hud suresinin 13. ayetinde

⁶⁰ Buhari, el-Cami', 430.

⁶¹ en-Nesai, *Sünenü'n-Nesai*, 2149.

⁶² en-Nesai, *Sünenü'n-Nesai*, 2149.

⁶³ Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Menar*, C. 1, Daru'l-Mearif, Beyrut 1953, s. 7.

⁶⁴ Ebu Davud, *es-Sünen*, 1327; el-Begavi, *Siyerü's-Sünne*, C. 4, s. 218; Ebu Şamme, el-Mürşidü'l-Veciz, 146.

⁶⁵ Ebu Davud, *es-Sünen*

şöyle buyurur: "De ki onlara, eğer iddianızda samimi iseniz onun surelerine benzer uydurma(sizin uydurduğunuz) on sure meydana getirin!" Hud suresi, Kur'an'ın on birinci suresidir. On sureden sonra on birinci sırada gelmektedir. İşte bu da, sure tertibinin ilahî kaynaklı olduğunun bir delilidir.

Hac suresinin 30. ayetinde de Yüce Allah şöyle buyurur: "...(*Haram olduğu size okunanlar dışında kalan hayvanlar, size helal kılındı(yemek ve kurban etmek üzere)...*" Kur'an'da yenmesi helal kılınan bütün hayvanlar Bakara, Maide ve Enam surelerinde gösterilmiştir. İşte buna göre yine Kur'an surelerinin tevkîfi olarak sıralandığına hiç şüphe yoktur.

Ebu Bekir(r.a), Kur'an'ın sadece yeniden yazılıp bütün ayetlerin bir araya getirilmesini emretmiştir. Hz. Muhammed'in hanesinde, Kur'an ayetlerinin yazılı olduğu birçok yazıtlar bulunmuştur. Bu parçalar, düzenli bir şekilde tertip edilmiş ve dağılmasın diye ortasından bağlanmıştı.⁶⁶

Yukarıda anlatılanlardan hareketle diyebiliriz ki, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman dönemlerindeki Kur'an'ın tedvini, surelerin sıralanışı ile alakalı değildi. Bakillani der ki: "Allah(c.c)'in, mensuh ayetler haricinde yazılmasını emrettiği her şey, bu Mushaf'ta(Hz. Osman'ın Mushaf'ı) mevcuttur." Bundaki sıralama ve düzen, kelimeler açısından bile hiçbir fark olmaksızın, Hz. Muhammed'e indirilen ayet ve surelerin sıralamasının aynısıdır. Bu şekilde Ümmet, Allah Elçisi(s.a.v)'nden Kur'an tilavetini öğrendikleri gibi, her bir sure ve ayetin sırasını ve Kur'an'daki yerini öğrenmiştir.⁶⁷

Hal böyle olunca, elimizdeki Mushaf'ın ayet ve sure sıralaması, oryantalistlerin iddia ettikleri gibi, uydurma bir ameliyenin ürünü değildir. Sahih tarihi kaynaklar, Hz. Muhammed döneminden itibaren yazılıp düzenlenen bir Kur'an'ın olduğunu göstermektedir. Ne var ki oryantalistler, sure sıralamasının yeni(son) bir versiyonunun imkânsız olduğunu kabul etmelidirler.⁶⁸

Sahabenin Şahsî Mushafları [İddialar]

Oryantalistlerin bir diğer iddiası ise, sahabeden bazılarının Kur'an'dan kendi mushaflarını derledikleridir. Bunların en popülerleri Abdullah b. Mes'ud ve Übey b. Ka'b'a atfedilmektedir. Esasen bu kişisel koleksiyonlar, genel içerik olarak kendi aralarında tutarlıydı ama buna rağmen Kur'an metnini büyük ölçüde etkileyecek derecede kıraat farklılıklarını da içermekteydi. Keza, bazı sure sayıları ve sıraları bakımından da farklılıklar mevcuttu.⁶⁹ Bu farklılıklar, Hz. Osman mushafının tasdik edilmesinin ardından gitgide ortadan kalkmaya başladı ama tefsir ve başka kitaplarda, bu özel mushaflara dair bir düzine bilgi yer almaktadır. Eğer Kur'an'ın metni, Allah tarafından indirildiyse nasıl oldu da bu farklılıklar ve varyasyonlar

⁶⁶ Bkz: Buhari, *el-Cami'*, 433; Begavi, *Şerhu's-Sünne*, C. 4, s. 522.

⁶⁷ Ebu Şamme, *el-Mürşidü'l-Veciz*, 146; Suyuti, *el-İtkan*, C. 1, s. 120.

⁶⁸ Neal Robinson, "Western Attempts at Dabing the Revelations" in *The Quran*, (ed: Collin Turner), C. 2, s. 141.

⁶⁹ G. E. Von Grunebaum, *Islam*, s. 80; H. A. R. Gibb and J. H. V. Krammers, "Koran", *Shorter Encyclopedia os Islam*; Joseph Smith, *The Quran*.

ortaya çıktı? Özel mushaflar ve onların arasındaki ihtilaflar, Kur'an'ın insan kaynaklı bir kitap olduğuna delalet eder.

III. Sahabilerin Kişisel Mushafları [Oryantalistlere Cevap]

Hız. Peygamber(s.a.v)'in ashabından kimileri, kendileri için yazılı vahiy koleksiyonlarını(özel mushaf) oluşturmuşlardır. Bunların arasında en meşhur olanları İbn Mes'ud, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sabit'e isnat edilenlerdir.

Kendilerine ait yazılı mushafları olan sahabelerle ilgili listede Hız. Ömer, İbnü'z-Zübeyir, Abdullah b. Amr, Ayşe, Salim, Ümmü Selma, Ubeydullah b. Ömer(r.a) gibi isimlerin yer aldığı söylenir.⁷⁰ Hız. Ayşe ve Hız. Hafsa'nın da Peygamber(s.a.v)'in vefatından sonra kendi yazılmış kopyalarına sahip oldukları bilinmektedir.⁷¹

Oryantalistler, bu özel mushaflardaki kıraat farklılıkları ve surelerin tertibindeki ihtilaflarla ilgili hususlarda birtakım itirazlar ileri sürmüşler. En önemli addedilmelerinden ötürü aşağıda, İbn Mes'ud ve Übey b. Ka'b'ın şahsi mushafları⁷² kısaca tanıtılmıştır:

a) İbn Mes'ud(r.a)'un Kişisel Mushafı

İbn Mes'ud(r.a), Hız. Muhammed'in en yakın sahabelerinden biriydi. Bizzat Peygamber(s.a.v)'den Kur'an öğrendiği için kendine ait özel mushafı olduğu söylenir. İbn Nedim, 1, 113 ve 114 numaralı surelerin bulunmadığı İbn Mes'ud'a ait Kur'an kopyasını gördüğünü anlatır. Aşağıda İbn Mes'ud'a ait mushaftaki surelerin sıralaması verilmiştir:

2, 3, 4, 7, 6, 5, 10, 16, 11, 12, 17, 21, 23, 26, 37, 33, 28, 24, 8, 19, 29, 30, 36, 25, 22, 13, 34, 35, 14, 38, 47, 31, 35, 40, 43, 41, 46, 45, 44, 48, 57, 59, 32, 50, 65, 49, 67, 64, 63, 62, 61, 72, 71, 58, 60, 66, 55, 53, 51, 52, 54, 69, 56, 68, 79, 70, 73, 74, 83, 80, 76, 75, 77, 78, 81, 82, 88, 87, 92, 89, 85, 84, 96, 90, 93, 94, 86, 100, 107, 101, 98, 91, 95, 104, 106, 102, 97, 110, 108, 109, 111, 112.⁷³

İbn Mes'ud(r.a)'un mushafı, surelerin tertip edilişi itibariyle İmam Mushafından farklıdır. Belki de İbn Mes'ud'un kendi mushafındaki sure tertibini korumakta ısrar etmesi, Hız. Muhammed'den o şekilde öğrendiği için olabilir. Fakat aradan uzun zaman geçmeden o, Hız. Osman'ın görüşünü kabul edip kendi mushafından vazgeçmiştir. Hız. Osman tarafından hazırlanan mushafı kabul ettiği için doğal olarak Osman Mushafının sure tertibini de kabul etmiştir. Günümüzde Hamza, Asım, Kisai ve Halef gibi kıraat imamlarının, İbn Mes'ud kıraatine göre okudukları söylenir. Hâlbuki onlar, tüm Kur'an'ı doğru sıralamaya göre okurlar.

Sıralamadaki bu ihtilafın, müstensihlerin hatası olabileceği göz ardı edilmemeli. Ayrıca Jeffery, yukarıda verilen surelerin tertibi ve dizilişinin tam

⁷⁰ Jeffery, Materyaller(detaylı araştırma)

⁷¹ İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, C. 3, 5. bölüm, s. 343.

⁷² Çünkü bütün şarkiyatçılar, bu iki mushafın orijinal olduğunu ve dolayısıyla en önemli mushaflar olduğunu düşünürlerken sair kişisel mushafları, ikinci dereceli addederler.

⁷³ İbn Nedim, el-Fihrist, 29.

olarak muteber kabul edilemeyeceğini söyler ve bu listeyi, kesin olarak İbn Mes'ud mushafına isnat edemeyeceğimizi ifade eder.⁷⁴

1., 113. ve 114. surelerin mushafa dahil edilmemiş olması da, İbn Mes'ud'un mushafına yöneltilen bir başka tenkittir.⁷⁵ Konuyla ilgili birtakım görüşler ileri sürülmüş ve yorumlar yapılmıştır:

• Bir grup âlim, bu olayı yalan ve uydurma olarak niteler.⁷⁶

• Bazı âlimler de: "çocuklar dâhil bütün Müslümanlar söz konusu sureleri ezbere bildikleri için İbn Mes'ud onları mushafa almamıştır" derler. Çünkü onların kaybolması imkânsızdı. Başka türlü, Kitabul-Mebani eserinin sahibinin de dediği gibi, o kadar engin ilim sahibi İbn Mes'ud(r.a), nasıl olur da en çok bilinen ve en kolay surelerden bîhaber olabilir.⁷⁷

Yukarıdaki görüşten de anlaşılacağı üzere İbn Mes'ud(r.a), Fatıha Suresini, namazlarda bütün rekâtlarda tekrarlanmasından ötürü unutulmayacağı için mushafına yazmamıştır.⁷⁸

Kitabul-Mebani'nin müellifi: "İbn Mes'ud, söz konusu sureleri, sadece bizzat Hz. Peygamber(s.a.v)'den duyduklarını yazmak istediği için dışarıda bırakmış olabilir" demektedir.⁷⁹ Ne yazık ki bu görüş, kaynaklarda İbn Mes'ud'un kendisi : "Ben Hz. Peygamber(s.a.v)'in ağzından 70 tane sure öğrendim" dediği için pek sağlıklı görünmemektedir.⁸⁰ Bu da İbn Mes'ud(r.a)'un Hz. Peygamber ve sahabeden öğrendikleri arasında hiçbir fark gözetmeksizin bütün sureleri mushafına kaydettiğini gösterir.

Kurtubi, İbn Mes'ud'un bütün sureleri ezberlemeden vefat ettiğine dair görüşü, Yezid b. Harun'a isnat ettikten sonra, bu görüşü teyit eden hiçbir belgenin bulunmadığını ifade ederek itirazda bulunur.⁸¹ Malum olduğu üzere, söz konusu surelerin İbn Mes'ud'un mushafında bulunmayışı, elbette onun tarafından ezbere bilinmediği anlamına gelmez. Çünkü onlar, Kur'an'ın en kolay ve en kısa surelerindedir.

Kaldı ki Bakıllani, bütün bu rivayetlerin fazla itibar edilmemesi gereken âhâd nitelikli rivayetler olduğunu ifade eder. Bununla beraber Bakıllani, diğer bütün hafızlar gibi İbn Mes'ud(r.a)'un da hataya düşebileceği hakikatini inkâr etmemekle birlikte, ona isnat edilen tüm ihtilaflı rivayetleri, uydurma ve cahil kimselerin isnadı olarak tavsif eder. O buna ilaveten der ki: "*Şayet İbn Mes'ud son iki sureyi inkâr etmiş olsaydı, sahabeler ona muhakkak itiraz ederdi ve bu olay umumu'l-*

⁷⁴ Jeffery, *Materyaller*, 23.

⁷⁵ Jeffery, *Materyaller*, 23; Bell, *Introduction to the Qur'an*, 41; A. T. Wellsh, "Quran", *Encyclopedia of Islam*.

⁷⁶ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, 1. baskı, C. 2, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, s.s. 127-128.

⁷⁷ Jeffery, *Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hanci, Bağdat 1954, s. 97.

⁷⁸ A.g.e., s. 97.

⁷⁹ A.g.e., s. 96.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. 1, s. 669.

⁸¹ Kurtubi, *el-Cami'*, C. 1, s. 30.

belva haline gelirdi ki, rivayetler doğrultusunda böyle bir şeyin olmadığını görüyoruz." Ayrıca o, birtakım şaz ve uydurma rivayetlerin, *ashab-ı kiramın, İbn Mes'ud'un özel mushafının varlığı konusunda oy birliğine varmış olmaları gerçeğine* gölge düşüremeyeceğini dile getirir.⁸²

Sonuç olarak, azımsanamayacak kadar olan bu hadis rivayetleri, bu surelerin(1,113,114) konumunu belirleyecek mahiyettedir; nazil oluşunun arka planındaki sebep-i nüzuller, bu surelerin Hz. Muhammed(s.a.v) tarafından evde ve sokakta okunduğuna dair olan rivayetler gösteriyor ki, İbn Mes'ud(r.a) bu surelerden haberdardı.

b) Übey b. Ka'b'ın Özel Mushafı

Übey b. Ka'b, Hz. Peygamber'in kâtiplerindendi. O Kur'an'ı yazmış ve kendine has bir mushaf nüshası oluşturmuştur. Onun mushafında 2 tane fazla sure ile 1 tane zaid ayetin bulunduğu rivayet edilir. Surelerin tertibi de, Hz. Osman ve İbn Mes'ud(r.a)'un mushaflarından farklıydı. Aşağıda, Übey b. Ka'b'a atfedilen mushafın bir nüshasındaki surelerin sıralaması⁸³ verilmiştir:

1, 2, 4, 6, 7, 5, 10, 8, 9, 11, 19, 26, 22, 12, 18, 17, 39, 45, 20, 21, 24, 23, 40, 13, 28, 27, 38, 36, 15, 42, 30, 43, 41, 14, 35, 48, 47, 57, 52, 25, 32, 71, 46, 50, 55, 56, 72, 53, 68, 69, 59, 60, 77, 78, 75, 81, 79, 80, 83, 84, 95, 96, 49, 63, 62, 66, 89, 67, 92, 82, 91, 85, 86, 87, 88, 74, 108, 97, 109, 110, 111, 106, 112, 113, 114.⁸⁴

Sahabelerin mushafındaki sure tertibinin neden birbirinden farklı olduğu, daha önce de tartışma konusu yapılmıştır. Batılı araştırmacılar tarafından ileri sürülen bir itiraz da, Übey b. Ka'b'ın şahsi mushafına ekstra sureler dâhil etmiş olmasıyla ilgilidir.⁸⁵

İbn Mes'ud ve Übey b. Ka'b'ın, beş vakit farz namazından sonra en önemli sünnet olan vitr namazında, Hz. Peygamber'in kunut duasını okurken duymuş olmaları, onları bir karışıklığa sürüklemiş olabilir. Bu durum, Übey b. Ka'b'ın kunut duasını Kur'an'dan saymasına sebep teşkil etmiş olabilir.⁸⁶ Ne var ki Kitabul-Mebani yazarı, *Übey'in derin ve engin bilgisi, onun neyin Kur'an'dan olup olmadığını ayırt etmesini sağlardı*, demektedir. Ayrıca, kıraatlerin İmamlara(meşhur kıraat bilginleri) yayılmasında bir menba' olarak bilinen Übey(r.a)'in, imamlara kunut duasını Kur'an'dan bir parça olarak öğretmediği

⁸² Muhammed Abdulazim el-Bakillani, *İ'cazu'l-Kur'an*, s.s. 291-292.

⁸³ [Yukarıda İbn Mes'ud ve Übey b. Ka'b(r.a)'ın mushaflarındaki sure tertipleriyle ilgili verilen listeler, pek sağlam görünmemekte ve birtakım eksiklikler içermektedir. Örneğin, ilk listede, Abdullah b. Mes'ud'a ait mushafın sure tertibi verilirken 1, 113 ve 114 numaralı surelerin yanısıra birçok eksik sure bulunmaktadır. Hakeza Übey b. Ka'b'a atfedilen sure listesinde de, birçok sure bulunmamaktadır. Bu hatalar, ya söz konusu rivayetlerin ahad nitelikli rivayetler olmasından ya da makale yazarının dikkatsizliğinden kaynaklanmaktadır. Bizim amacımız makale tetkiki veya tahkiki değil de sırf çeviri olduğundan, sadece makalenin eksik yanlarına işaret ederek çalışma içeriğini tasviri bir biçimde okuyuculara aktarmaya çalıştık(çev.)]

⁸⁴ İbn Nedim, el-Fihrist, 29-30.

⁸⁵ Jeffery, *Mukaddimetan*, s. 74.

⁸⁶ el-Bakillani, *İ'cazu'l-Kur'an*, s.s. 291-292.

gerçeği de bu durumu desteklemektedir.⁸⁷ Bakillani, Übey b. Ka'b'ın, tıpkı bizim de yaptığımız gibi, kunut duasını mushafının arkasına bir dua olarak eklemiş olabileceğini ifade eder.⁸⁸ Üstelik, Kur'an ile Nebevî Söylemler arasındaki üslup(stilistik) farklılıklarını müstakil bir bölümde ele alan Bakillani⁸⁹, Sahabe-i Kiramın surelerin sayısını bildiklerini söyler ve Kur'an ayetleri ile Kur'an'dan olmayan şeyleri ayırt edemedikleri iddiasının, imkansız olduğunu ortaya koyar.⁹⁰

Doğrusu İslam ulemasının ekseriyeti de, Übey b. Ka'b'a isnat edilen şeyin duadan ibaret olduğunu söylerler ve bu duayı da Du'au'l-Kunut olarak isimlendirirler.⁹¹ Velhasılı kelim diyebiliriz ki, Übey b. Ka'b ve İbn Mes'ud(r.a)'a isnat edilen yukarıdaki rivayetler gerçekçi değildir.

Nesih Olgusu [İddialar]

Oryantalistler tarafından gündeme getirilen bir diğer itiraz da nesih teorisidir. Onlar, Kur'an'ın birçok çelişki ihtiva ettiği görüşündedirler. Muhammed(s.a.v), bunun üstesinden gelebilmek için, ilahî onayla gözetlendiği söylenen nesih teorisini icad etmiştir. Muhammed(s.a.v), Kur'an'ın bütünüyle ilahi kaynaklı bir kitap olduğunu iddia ettiğine göre, metninin tamamı, ezelden beri cennette levhalara yazılmış olan bir kitabın, neden bir değişiklik veya neshe ihtiyaç duyduğu anlaşılır gibi değil. Bu da gösteriyor ki, cennette muhafaza edilmiş olan bu metinde birçok ihtilaf ve tezat mevcuttur.⁹² O halde, muayyen bir şahıs ve onun arkadaşlarının belli bir zaman veya mekân açısından gereksinimlerini karşılayan bu nesih teorisi, bu Kitabın, nesih mefhumunu kullanarak hafızasının zayıflığından dolayı, uzun surelerdeki kendi yanlışlarını örtbas etmeye çalışan Muhammed(s.a.v)'e ait⁹³ olduğunu kanıtlar.⁹⁴

IV. Nesih Olgusu [İddianın Çürütülmesi]

Nesh kelimesi, sözlükte "silmek", "telafi, tazmin etmek" manalarına gelir. Teknik tanımı ise: "*Meşru bir emrin başka bir meşru argümanla ilga edilmesidir.*"⁹⁵ Bazen bir emir, Allah(c.c) tarafından özel bir zaman[durum] için

⁸⁷ Jeffery, *Mukaddimetan*, s. 74.

⁸⁸ A.g.e., s. 74.

⁸⁹ el-Bakillani, *İ'cazu'l-Kur'an*, s.s. 291-292.

⁹⁰ A.g.e., s.s. 291-292.

⁹¹ Muhammed Abdulazim ez-Zürkani, *Menahilu'l-İrfan*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, C. 1, Beyrut tarihsiz, s. 271; Bakillani, *el-İntisar fi'l-Kur'an*, (el yazması), C. 1, Üniversite Kütüphanesi, Frankfurt 1986, s.s. 5-6.

⁹² John Tackle, *The Faith of Islam*, s. 124; G. E. Von Grumbau, *Islam*, s. 85; A. S. Tritton, *Islam*, s. 18.

⁹³ Joseph Smith, *The Quran*.

⁹⁴ James Kritzeck, *An Anthology od Islamic Literature*, s. 37; J. Christy Wilson, *Introducing Islam*, s. 29; Rev. F. A. Klein, *The Religion of Islam*, s. 44; Theodore Noldeke, *The Koran*, in *The Origin of the Koran*, (ed: İbn Varak), s. 40.

⁹⁵ Dr. Subhi Salih, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, s. 261.

indirilir. Sonraki zamanlarda ise Allah(c.c) bu emri iptal edip yerine yeni bir emir indirir.

Oryantalistler tarafından öne sürülen bu iddia[nesh konusu ile ilgili iddia] yeni değildi. Arabistan'daki Yahudiler, Hz. Muhammed(s.a.v)'in hayatında da aynı konuyu gündeme getirip, bu iddialarda bulunmuşlardır. Allah'ın emirlerinde hiçbir fesih ya da iptalin olmayacağını düşünmüşlerdir. Çünkü neshin kabul edilmesi, Allah'ın kendi düşüncelerini değiştirebileceği konusunu da beraberinde getirir. Onlar "öyleyse nesih, 'Allah'ın bir emir verip sonra hatasını fark etmesinden dolayı bu emri geri çekmesi' anlamına gelir" diye düşünmüşlerdir. Çağdaş oryantalistler de aynı görüşe sahiptir. Aslında nesih olayı, mensuh ayetin yanlış olduğunu göstermek anlamına gelmez, bilakis ilk emrin teşri' süresini belirleyip/sınırlayıp, onun yürürlükteyken doğru ve adil bir hüküm olduğunu ve artık değişen şartlara göre yeni bir hükmün/emrin getirildiğini söylemektir.⁹⁶ Her kim bu mesele üzerinde makul bir çerçevede düşünürse, hükümdeki bu değişikliğin Allah'ın sonsuz hikmetiyle tam manasıyla bağdaştığı sonucuna ulaşır. Bu hiçbir şekilde sorgulanamaz. Her şartta ve hastalıkta aynı reçeteyi yazan doktor, iyi bir doktor olarak nitelendirilemez. Ancak işinin ehli olan doktor, hastanın değişen durumuna göre reçetesinde değişiklikler yapan doktordur.⁹⁷

Nesih örneklerine sadece Hz. Muhammed(s.a.v)'in ümmetinde değil, benzer özelliklerle diğer peygamberlerin dini emirlerinde de rastlanır. Birkaç nesih örneğini günümüzdeki Kitab-ı Mukaddes'te de görebiliriz. Örneğin, Eski Ahit'te Hz. Yakub'un dini sistemine dair bir örnek mevcuttur: Hz. Yakub(a.s) döneminde bir adam, kız kardeş olan iki kadın ile evlenebilirdi. Nitekim o da Leya ve Rahil isimli iki kız kardeş ile evliydi.⁹⁸ Ancak bu uygulama, Hz. Musa(a.s) döneminde yasaklanmıştır.⁹⁹ Hz. Nuh(a.s) döneminde, hareket eden her hayvanı yiyebilme müsaadesi mevcuttu.¹⁰⁰ Hz. İsa(a.s) döneminde ise, bir kadın sadece zina ederse kocası onu boşama hakkına sahip olabiliyordu.¹⁰¹ Özetle Kitab-ı Mukaddes'in Yeni ve Eski Ahitleri'nde, var olan bir emrin yeni bir emirle neshedildiğine dair bunun gibi birçok örnek mevcuttur.¹⁰²

Neden oryantalistler hakikati önemsemiyorlar! Aslında nesih, Allah(c.c)'ın hikmetinin fenomenidir; Kur'an'ın bir noksanlığı ya da bu kitabın kâinatın Yüce Kudret Sahibi tarafından indirilmiş değil de insan kaynaklı olduğunun bir kanıtı değildir. Bu aynı zamanda Yeni Ahit'in, Eski Ahit'in ve Kur'an'ın ortak bir kaynağının olduğunu da doğrular. Bir gayr-i müslim olan Maurice Bucaille¹⁰³,

⁹⁶ Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulumi'-Kur'an*, C. 2, s. 30.

⁹⁷ ez-Zürkani, *Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, C. 2, s. 188.

⁹⁸ Genesis[Tanah ve Eski Ahit'in ilk beş kitabını oluşturan Tevrat'ın birinci kitabı(çev.)], 29/23-30.

⁹⁹ Ahbar, 18/18.

¹⁰⁰ Genesis, 9/3.

¹⁰¹ Ahbar, 11/7, 14/7.

¹⁰² İstatna, 24/1,2.

¹⁰³ Maurice Bucaille(1920-1998), Fransız asıllı doktor ve yazar, Suud Kralı Faysal'ın aile hekimliği görevini yapmıştır. "The Bible, The Qur'an and Science" adlı eserin yazarı Bucaille, İncil'in aksine Kur'an'ın bilimsel gerçeklerle çatışmadığı, bilakis tam bir uyum içerisinde olduğu görüşünü

Kur'an-ı Kerim'i, önyargısız ve açık bir zihinle okumuş ve bu sebeple şu sözleri ifade etmiştir:

*"Kur'an'ın tartışılmaz sıhhati/güvenilirliği sayesinde ki, Kur'an metni bütün semavi kitaplar arasında eşsiz bir yere sahiptir. Bu konuda ne Yeni Ahit ne de Eski Ahit onunla karşılaştırılmaz. Kur'an, Hz. Peygamber(s.a.v) döneminde yazılmıştır."*¹⁰⁴

Jeffery, Bell, Watt¹⁰⁵, Mingana¹⁰⁶, Nöldeke ve bu büyüyen oryantalistler grubunun diğer yandaşlarının itirazlarına gelince, anlıyoruz ki, onlar yalnızca İslam'a ve Hz. Muhammed(s.a.v)'e karşı önyargılarına dayanmışlardır. Bunun en temel sebebi, Yeni Ahit'in hakiki versiyonu hakkında sohbet edilirken, bir oryantalist tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: *"Bizim resmi Kitab-ı Mukaddes'i elde etmemiz, 16. yüzyıldaki Trent Konsil'iyle ancak tahakkuk etmiştir..."*¹⁰⁷ Kendi kitapları yüzyıllar öncesinden beri beşer eliyle tebdil edilip tahrifata uğratıldığı için, Kur'an'ın hakikiliğini, değiştirilemez ve tahrif edilemezliğini kabul etme konusunda kıskançlık yaşamışlar ve Kur'an'a karşı itirazlar yöneltmişlerdir.

savunur. İslam ve Bilim için "ikiz kız kardeşler" ifadesini kullanır. Bucaille, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğu inancındadır(çev.)

¹⁰⁴ Matta, 19/15; Bucaille, *The Bible, The Quran and Science*, s. 44.

¹⁰⁵ İskoçyalı tarihçi olan William Montgomery Watt(1909-2006), Edinburgh Üniversitesi'nin Arapça ve İslami Araştırmalar Bölümü'nün emekli profesörüdür. Batılı oryantalistlerin arasındaki en çok bilinen ve İslam üzerine yaptığı araştırmalarıyla en çok tanınan bilim adamlarından biri olan Watt "en son oryantalist" unvanına haizdir. Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili kaleme aldığı "İslamic Prophet Muhammad, Muhammad at Mecca" ve "Muhammad at Madina" adlı eserleri bu alanın klasiklerinden addedilir(çev.)

¹⁰⁶ 1878'de Irak'ta Zakho kasabası yakınlarındaki Şaraneş'te dünyaya gelen Alphonse Mingana 1937'de vefat etmiştir. Daha sonraki hayatını İngiltere'de geçiren ilahiyatçı, tarihçi, Suriyeolog ve oryantalisttir(çev.)

¹⁰⁷ John Bowman, "Holy Scriptures, Lectionaries and the Qur'an", Uluslararası Kongre'de Sunulan Konferans, Avustralya Ulusal Üniversitesi 1980, s. 31.